

wydarzeń politycznych (głównie natury militarnej). Dodamy do tego jeszcze fakt nader wyraźnego krzyżowania się w osiedlach obronnych ówczesnych interregionalnych prądów kulturowo-twórczych. Za ich przejaw uznać należy m. in. przeniesienie idei o charakterze urbanistycznym, których materialnym odbiciem było powstawanie ogromnych, jak na owe czasy, założeń, a których klasycznym już przykładem w europejskiej literaturze przedmiotu jest wczesnożelazna warownia w Biskupinie.

Zanim przejdę do bardziej szczegółowego zaznajomienia z treścią tej nader cennej i ważnej publikacji, chciałbym zwrócić uwagę na fakt, że zarówno instytuty archeologiczne Akademii Nauk Czechosłowacji, NRD i Polski, jak i archeologiczne placówki uniwersyteckie oraz muzea archeologiczne tych krajów, od wielu już lat realizują konsekwentnie regularne narady robocze. Są one poświęcone tak zagadnieniom ogólnym, jak również kwestiom, dotyczącym kultur pól popielnicowych Europy Środkowej ze zwróceniem głównej uwagi na miejsce i rolę kultury łużyckiej, oraz szczegółowym aspektem osadniczym, kulturowym, gospodarczym itp., związanym ze społeczeństwami tej ostatniej jednostki kulturowej.

Wydaje się tu konieczne wymienienie spotkań tego typu, zorganizowanych w ostatnich latach; wynikiem ich były z reguły publikacje materiałów, zawierających teksty przedstawionych referatów z bogatym materiałem bibliograficznym oraz ilustracyjnym. Z reguły były to narady o charakterze międzynarodowym. Organizowano je tak w naszym kraju, jak i w krajach sąsiednich, z udziałem zazwyczaj ograniczonej liczebnie, lecz kompetentnej grupy badaczy środkowoeuropejskich oraz skandynawskich, przy czym grono uczestników uzupełniali zaproszeni badacze zachodnioeuropejscy, nie tylko dla zaprezentowania własnych wyników badań terenowych, lecz również przedstawienia własnych, często odmiennych stanowisk w stosunku do problematyki danej konferencji, będącej przedmiotem dyskusji.

Zwróć tu uwagę na najważniejsze z nich. W 1978 r. w Krakowie odbyła się narada robocza, której tematem były powiązania południowej strefy kultury łużyckiej z Kotliną Karpacką oraz Siedmiogrodem²; w tym samym roku w ramach konferencji w Berlinie (NRD), poświęconej zagadnieniom gospodarczym oraz ogólnym kwestiom ekonomicznych formacji przedkapitalistycznych, przedstawiono dla omawianej tu problematyki kilka referatów, w tym poświęcone zagadnieniom osadniczym i gospodarczym kultury łużyckiej³. W 1979 r. sympozjum we Wrocławiu zajęło się kwestiami oddziaływań we wczesnej epoce żelaza kręgu wschodnio-alpejskiego na obszary zwłaszcza w dorzeczu Odry i Warty⁴. W tym samym roku konferencję w Legnicy poświęcono zagadnieniom metalurgii miedzi i brązu w środkowej Europie, ze szczególnym uwzględnieniem tego zagadnienia w odniesieniu do kultury łużyckiej⁵. Ważne miejsce zajęła też konferencja w Schaffhausen (Szwajcaria) w 1979 r., poświęcona problematyce najstarszych znalezisk przedmiotów żelaznych w Europie, tak w zakresie periodyzacji procesu rozszerzania się gotowych wytworów i surowca, jak też i technologii obróbki oraz produkcji tego metalu na naszym kontynencie od schyłku epoki brązu (BD) poprzez cały okres halszacki (A-D); wiele miejsca poświęcono na niej kwestiom technologicznym⁶.

Tematem kolejnej narady roboczej w Krakowie w 1980 r. było ważne zagadnienie metodologiczne, dotyczące kwestii wewnętrznego zróżnicowania kultury łużyckiej⁷. W tym samym

² *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z Południem*, M. Gedl (red.), Kraków—Przemysł 1982, ss. 370.

³ *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*, J. Herrmann i I. Sellnow (red.), Berlin 1982, ss. 637; zwłaszcza referaty F. Horsta, B. Gedigi oraz Z. Bukowskiego — J. Dąbrowskiego, s. 247-276.

⁴ *Rola oddziaływań kręgu halszackiego w rozwoju społeczeństw epoki żelaza w Polsce Zachodniej na tle środkowoeuropejskim*. Materiały konferencyjne, B. Gediga (red.), Wrocław 1980, ss. 220.

⁵ „Pamiętnik Muzeum Miedzi”, t. I, Z. Bukowski (red.), Legnica 1982, ss. 271.

⁶ *Frühes Eisen in Europa. Festschrift Walter Ulrich Guyan zu seinem 70. Geburtstag*, R. Pleiner (red.) Schaffhausen 1981, ss. 139; zwłaszcza referaty R. Pleinera, V. Trbuhovića, W. Kimmiga, Z. Bukowskiego i B. A. Szramko.

⁷ *Zróżnicowanie wewnętrzne kultury łużyckiej*, M. Gedl (red.), Kraków 1980, ss. 132.

roku na międzynarodowym sympozjum w Steyr (Austria) zajęto się problematyką kultur halsztackich, dokonując ogólnego, ale nader ważnego podsumowania zarówno dotychczasowego stanu badań, jak i wielu aspektów z nimi związanych, w kontekście podziału na strefy wschodnią i zachodnią⁸. Zarazem w związku z tą naradą zaprezentowano wielką wystawę pt. „Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit”, w której jednak nie został w ogóle uwzględniony liczący się w tym zakresie dorobek polskiej archeologii, nie z naszej zresztą winy⁹.

W 1982 r. kolejne spotkanie w Dreźnie (NRD) poświęcono problematyce, stanowiącej temat niniejszej recenzji, w 1983 r. zaś w Poczdamie (NRD) zajęto się kwestiami osadniczymi oraz gospodarczymi i społecznymi w środkowej Europie we wczesnej epoce żelaza, ze szczególnym uwzględnieniem miejsca i roli kultury łużyckiej¹⁰. Wreszcie w 1984 r. w Reczu i Biskupinie odbyła się narada robocza o charakterze metodologicznym, a dotycząca tematyki: „Kultura łużycka. Definicja, zasięg, wewnętrzne zróżnicowanie”; jej przedłużeniem zaś było równoległe sympozjum, poświęcone grodom kultury łużyckiej z okazji 50-lecia rozpoczęcia badań wykopaliskowych osiedla obronnego tej kultury w Biskupinie¹¹.

Powyższy przegląd spotkań, mających charakter przede wszystkim narad roboczych, a skupiających obok specjalistów z krajów socjalistycznych (głównie Czechosłowacji, NRD i Polski) także badaczy z krajów zachodnich, nie wyczerpuje listy międzynarodowych konferencji, w których ramach dyskutowano zarówno kwestie ogólne, jak i zagadnienia szczegółowe, m. in. w zakresie różnorodnych przejawów gospodarczych, osadniczych itp.¹² Narady te, zwłaszcza zaś ich częstotliwość, wskazują dobitnie, iż tego typu spotkaniom środowisko archeologiczne Europy Środkowej przypisuje duże znaczenie, upatrując w nich ważne forum do podsumowania aktualnego stanu badań, a także do wzajemnego przekazywania doświadczeń, spostrzeżeń i informacji o najnowszych badaniach oraz odkryciach o znaczeniu interregionalnym.

Zarazem jednak na wspomnianym wyżej spotkaniu w Poczdamie w 1983 r. zebrani uznali konieczność ukierunkowania kolejnych spotkań monotematycznych tego typu oraz nadania im określonych form organizacyjnych w ramach instytutów archeologicznych Akademii Nauk Czechosłowacji, NRD i Polski. Stąd, ostatnią z wymienionych wyżej narad w Reczu-Biskupinie poświęcono kwestiom metodologicznym, związanym z ogólnymi zagadnieniami kultury łużyckiej. Natomiast planowana na 1985 r. narada robocza w Czechosłowacji ma zająć się ogólnymi zagadnieniami kultury pól popielnicowych w Europie Środkowej. Chodzi o podjęcie systematycznego podsumowania stanu badań, a także wyróżnienia tych ogólnych zagadnień, których przedyskutowanie w najbliższym czasie środowisko badaczy środkowoeuropejskich nad problematyką epoki brązu i wczesnej epoki żelaza uzna za konieczne. Nie wyklucza to oczywiście potrzeby narad, organizowanych również przez inne instytucje archeologiczne, dla przedyskutowania kwestii bardziej szczegółowych lub tylko o znaczeniu regionalnym w poszczególnych krajach Europy Środkowej; potrzeba tego typu uzupełniających spotkań nie podlega dyskusji, konieczna jest natomiast ścisła koordynacja tego rodzaju poczynań dla uniknięcia powtarzania omówienia tej samej tematyki w zbyt krótkich od siebie odcinkach czasu. Wydaje się również celowe zarzucenie organizowania tego typu narad z wielotematycznym programem, nie ułatwiającym przeprowadzenia dostatecznie wyczerpującej dyskusji.

⁸ *Die Hallstattkultur. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 als Anlaß der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich*, Linz 1981, ss. 422; archeologię polską reprezentowali na tym sympozjum prof. prof. Z. Bukowski i B. Gediga.

⁹ *Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit* (Katalog wystawy), Steyr 1980, ss. 333.

¹⁰ *Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft während der Hallstattzeit in der jüngeren Bronze- und der Hallstattzeit in Mitteleuropa*. Materiały w druku w wydawnictwie muzeum w Poczdamie.

¹¹ Materiały z obu tych narad roboczych w przygotowaniu do druku przez IHKM PAN (problematyka ogólna kultury łużyckiej) oraz PMA (zagadnienie grodów kultury łużyckiej) w Warszawie.

¹² Zob. np. konferencję w Berlinie Zachodnim w 1980 r. pod tytułem „Palast und Hütte” oraz wydane z niej materiały w publikacji *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern*, H. Prückner red., Mainz a. Rhein 1982, ss. 643, m. in. referaty Z. Bukowskiego i A. F. Hardinga.

Powracając po tych ogólnych uwagach do tematyki niniejszej recenzji, pragnę na wstępie zaznaczyć, iż poszczególnych prac nie będę omawiał w tej kolejności, w jakiej zostały one opublikowane w tomie *Beiträge...* Szczególną uwagę zwrócę przede wszystkim na te, które związane są z kulturą łużycką i terenami z nią bezpośrednio sąsiadującymi, poświęcając pozostałym opracowaniom tylko krótkie uwagi informacyjne.

Omawiany tom otwiera wspólny artykuł V. Furmanka i F. Horsta, *Die sozialökonomische Entwicklung der bronzezeitlichen Stämme in Mitteleuropa (eine Übersicht)* (s. 9-45)¹³. Dokonano w nim przeglądu problematyki społeczno-gospodarczej południowej i północnej strefy Europy Środkowej, poczynając od zjawisk kulturowo-osadniczych od BA/B do HaB3, tj. od zespołu kultur Vêteřov-Böheimkirchen-Mad'arovec oraz kultury unietyckiej aż do fazy wykształcania się kultur strefy wschodniohalsztańskiej lub znajdujących się pod jej oddziaływaniami. V. Furmank wiele uwagi poświęcił m. in. kwestii znaczenia rolnictwa i hodowli, ich wzajemnemu stosunkowi oraz charakterze w poszczególnych strefach i fazach, a także produkcji brązowniczej. Autor zwraca uwagę, że w ramach omawianego przezeń okresu, zaznaczył się wyraźny regres w ciągu BC i początku BD. Podkreślono też fakt zwiększania się od HaD3 roli żelaza w ówczesnej gospodarce. Natomiast kulturę unietycką, jak pisze F. Horst, uznać należy za pierwszą kulturę charakterystyczną w Europie Środkowej dla epoki brązu, z jej rozwiniętą strukturą społeczną i bogatą metalurgią miedzi; w tym ostatnim zakresie ważne miejsce zajmowała też współczesna kultura Straubing nad górnym Dunajem (zob. s. 35 mapa 1b). Wspomniany autor zwrócił szczególną uwagę na fakt, że dla kultury unietyckiej w jej rozwoju gospodarczym istotną rolę odgrywał dostęp do ważniejszych surowców, zwłaszcza miedzi, a także uczestniczenie w interregionalnych kontaktach handlowych (np. bursztyn). Dalsze uwagi obu autorów dotyczyły problematyki kultur pól popielnicowych strefy środkowodunajskiej, kultury łużyckiej oraz kręgu nordyjskiego z północnej strefy Europy Środkowej. Do opracowania dołączono obszerną bibliografię oraz 5 map z zasięgiem omawianych ugrupowań kulturowych, a także 7 dalszych ujęć kartograficznych, prezentujących zasięg występowania skarbów z przedmiotami brązowymi, złotymi i żelaznymi od BA3 do HaB3 włącznie. Ten ważny artykuł dokonał podsumowania podstawowych zagadnień, odnoszących się do problematyki tradycyjnie pojmowanej epoki brązu; zwrócono w nim zarazem uwagę na znaczne luki poznawcze, odnoszące się do kwestii bardziej szczegółowych. Obaj autorzy podkreślili w tym opracowaniu ważną rolę ówczesnych powiązań interkulturowych i handlowych, wskazując, iż zwłaszcza te ostatnie odgrywały istotną rolę kulturotwórczą w rozwoju gospodarczym, wpływając również na intensyfikację wykorzystywania podstawowych surowców naturalnych, zwłaszcza miedzi.

Kilka artykułów dotyczy najstarszych w Europie form osiedli warownych (lub z elementami obronnymi) z wczesnych faz epoki brązu. J. Vladár w *Die frühbronzezeitliche Entwicklung der Slowakei und Aufkommen der befestigten Siedlungen* (s. 437-453) zajął się terenem Słowacji, poświęcając wiele miejsca tym obiektom, zwłaszcza związanym z kulturami Otomani i Mad'arovec. Uzupełnia go referat A. Točika, *Beitrag zur Problematik befestigter Siedlungen in der Südwestslowakei während der älteren und zu Beginn der mittleren Bronzezeit* (s. 405-416), przedstawiając periodyzację tego typu obiektów w pld.-zach. Słowacji i ich rozwój na tle ówczesnej sytuacji kulturowo-osadniczej nad środkowym Dunajem. Autor ten zwrócił też uwagę, że klasyczna w literaturze przedmiotu rekonstrukcja wewnętrznego rozplanowania osady kultury Otomani w Koszycach-Barca (znana dotąd jako Barca, okr. Koszyce) nie jest niestety ścisła. Wyróżnione w jej obrębie dwie fazy stanowiły podstawę jednej rekonstrukcji, podczas gdy obecnie konieczne jest przedstawienie takiej rekonstrukcji dla każdej z obu faz osobno¹⁴.

Uzupełnienie powyższego artykułu stanowić może przedstawienie przez L. Olexę (s. 331-335) wyników badań w obrębie osiedla obronnego w Nižná Myšľa, okr. Koszyce, związanego

¹³ Tytuły artykułów wymieniam tylko przy opracowaniach, które omawiam szerzej; przy dalszych, potraktowanych tylko jako materiały porównawcze i uzupełniające, cytuję wyłącznie strony od-do.

¹⁴ Zob. też Z. Bukowski (rec.), *Archaeological Research in Slovakia*, „APolski”, t. 28: 1983, z. 1, s. 220 przyp. 30.

z kulturą Otomani, ale zawierającego również elementy kultury Piliny; wskazuje to na użytkowanie tego obiektu również we wczesnej fazie pól popielnicowych.

Spostrzeżenia J. Vladára i A. Točíka uzupełnia też opracowanie T. Kemenczeia. *Befestigungsanlagen um die Mitte des 2. Jahrtausends v.u.Z. in Mittelungarn* (s. 279-291), dotyczące osiedli warownych ze środkowych Węgier (strefa po obu stronach Dunaju) z połowy II tysiąclecia p.n.e., w tym m. in. obiektów związanych z kulturami Vatya i Füzesabony. W tym ostatnim kontekście na uwagę zasługują też wyniki badań osiedla warownego w Jászdóza-Kápolnahalom we wsch. Węgrzech, przedstawione przez J. Stanczik (s. 377-388), z dwoma wyraźnymi fazami użytkowania: przez kulturę Hatván i Füzesabony. Autorka podkreśliła, iż w ramach kultury Hatván ujawniono liczne tego typu osady z reguły, jak wspomina, o charakterze *telli* wielowarstwowych (i -kulturowych), z pozostałościami domostw czworobocznych.

Natomiast osiedla tego typu z Moraw są przedmiotem opracowania przez J. Stuchlikową w artykule *Zur Problematik der Burgwälle der älteren Bronzezeit in Mähren* (s. 389-403), do którego dołączono katalog 10 tego typu obiektów.

Wreszcie osiedlami wczesnobrązowymi z terenu Polski zajął się M. Gedl, *Frühbronzezeitliche Burgen in Polen* (s. 189-207), przy czym prócz obiektów tego typu ze starszych badań autor omówił szczegółowo wyniki badań osiedla w Jędrzychowicach, woj. Opole, prowadzonych w latach 1978-1981, wraz ze wstępną analizą uzyskanego materiału ruchomego. W obecnym momencie z terenu Polski znane są (s. 204 ryc. 15 – mapa) 4 osiedla warowne z I-II EB oraz 3 dalsze – z elementami obronnymi (rowy, wały), w tym kraal z Biskupina¹⁵.

Wiele artykułów poświęcono osiedlom obronnym z fazy pól popielnicowych na terenie Czechosłowacji. V. Furmánek, L. Veličák i P. Romsauer w artykule *Jungbronzezeitliche befestigte Siedlungen in der Slowakei* (s. 159-175) dokonali omówienia tej grupy obiektów w obrębie trzech stref kulturowych na terenie Słowacji: środkowodunańskiej kultury pól popielnicowych, południowo-wschodnich ugrupowań „popielnicowych” (tj. kultur Kyjatice i Gáva) oraz kultury łużyckiej. Podkreślili jednakże fakt słabego rozpoznania ich wewnętrznej zabudowy, co praktycznie uniemożliwia poznanie tak rozplanowania, jak i charakteru „produkcyjnego” tych ośrodków oraz ich faktycznej funkcji dla badanych mikro- i mezoregionów. Do opracowania dołączono zestawienie 62 obiektów tego typu oraz mapę ich występowania (s. 162 ryc. 1); ze spisu tego wynika jednak wyraźnie, że duża część rozpoznana została tylko wstępnie („Oberflächenbesichtigung”, „Sondierung”), wyników tych badań zaś dotąd nie opublikowano.

Do badań osadnictwa północnego Podkarpacia szczególnie kilka obiektów kultury łużyckiej zasługuje na uwagę, ze względu na ich wczesne datowanie:

Położony w dolinie Kysucy w sąsiedztwie doliny Soły:

– Zástranie-„Stránik”, okr. Žilina – HaB3-HaC (nr 61).

Położone w najbliższym sąsiedztwie południowego podnóża Tatr, głównie w dolinie rzeki Orawy oraz na Orawie Słowackiej:

– Vyšný Kubín – „Tupá skala”, okr. Dolný Kubín – HaA-B (?) (nr 60);

– Turík-Hradište”, okr. Lučenec – HaA (?) -B (nr 55);

– Likavka-„Mních” II, okr. Liptovský Mikuláš – HaB (?) (nr 29);

– Ludrová-„Strama”, okr. jw. – HaB (nr 32);

– Il’anovo-„Bodová”, okr. jw. – HaB (?) (nr 20);

– Lazisko-„Žiarec”, okr. jw. – HaB (?) (nr 27);

– Liptovský Hrádok-„Vislavice”, okr. jw. – HaB (nr 30);

– Liptovský Ján-„Komeničná”, okr. jw. – HaB (nr 31).

W najbliższym sąsiedztwie Przełęczy Tylickiej pięć osiedli warownych kultury Gáva:

– Nižný Tvarožec-„Pivničky”, okr. Bardejov (nr 42);

– Terňa-„Lysá stráž”, okr. Prešov (nr 53);

¹⁵ Przypomnę tu, że krytyczne omówienie tych obiektów było przedmiotem artykułu B. Gedigi, *Wczesnobrązowe osiedla obronne na ziemiach polskich*, „APolski”, t. 28: 1983, z. 2, s. 321 nn.

- Šarišské Sokolovce-„Hradová hora”, okr. Prešov (nr 50);
- Močidl'any-„Várhegy”, okr. Prešov (nr 37);
- Vel'ký Šariš-„Hradný vrch”, okr. Prešov (nr 58).

Grupa pierwsza, to jest grody kultury łużyckiej, ważna jest z tego powodu, iż obejmuje obiekty pochodzące z HaB. Jeśli postulowane ich datowanie zostanie potwierdzone przyszłymi badaniami, może stać się dla nas wskazówką do baczniejszego zwrócenia uwagi na tradycyjne datowanie podobnych obiektów z Kotliny Nowotarskiej oraz dorzeczy rzek zachodniego Podkarpacia, zwłaszcza Dunajca¹⁶, oraz konieczności ich weryfikacji pod tym właśnie kątem. Jak wiadomo, dotąd przyjmowano, że w tej części Podkarpacia osiedli obronnych przed HaC nie znano, a zdecydowana większość przypadac ma na HaD-LtA. Fakt wystąpienia podobnych na terenie płn. Słowacji już w HaB zmusza nas do podjęcia w tym zakresie weryfikacji obiektów podkarpackich.

Grupa druga, związana z obiektami kultury Gáva, może stanowić ważny punkt wyjścia bliższego poznania rozmiarów i charakteru oddziaływań jej ludności na obszarze Podkarpacia oraz w rejonie Krakowa-Nowej Huty¹⁷. Trudność polega jednak na tym, iż datowanie wspomnianych wyżej obiektów nie doczekało się jak dotąd uściślenia, a i stan poznania charakteru osadnictwa kultury Gáva na terenie wschodniej Słowacji daleki jest od dostatecznego, m. in. również ze względu na długotrwałość jej występowania (1200-700 p.n.e.) w ramach HaA-B¹⁸.

Dla obszaru Moraw podsumowania stanu badań nad osiedlami kultury łużyckiej dokonał J. Nekvasil, *Bemerkungen zu den Burgwällen der Lausitzer Kultur in Mähren* (s. 311-330), przeprowadzając ich typologię na podstawie charakterystycznej formy oraz wyróżniając: obiekty typu Brdo, obiekty z umocnieniami półkolistymi i obiekty położone na cyplach (tzw. Spornlage). Jednakże i ten zespół odznacza się słabym stanem rozpoznania. Do opracowania prócz mapy występowania grodów na tym obszarze (s. 315 ryc. 2) kultury łużyckiej i środkowodunajskich ugrupowań kultur pól popielnicowych dołączono również skrócony katalog, obejmujący charakterystykę 53 obiektów tego typu. Na kilka z nich zwrócić tu należy uwagę ze względu na ich bezsporne sąsiedztwo z osadnictwem „łużyckim” na terenie Wyżyny Głubczyckiej, a zwłaszcza obecność zespołu osadniczego, związanego z cmentarzyskiem w Kietrze. Podkreślałem to już na innym miejscu¹⁹, że przedstawiona przez M. Gedla charakterystyka osadnicza tego regionu nie uwzględniła obecności osiedli obronnych w rejonie Opawy oraz wzdłuż północnego stoku Gór Opawskich. fizjograficznie stanowiących południową peryferię wzmiankowanego Płaskowyżu. Do obiektów tych należą:

- Rohov-„Hradisko”, okr. Opava (nr 41);
- Krnov-„Pfaffenberg”, okr. Bruntál (nr 19);
- Krnov-„Krnovský kopeček”, okr. Bruntál (nr 33);
- Úvalno-„Civilín”, okr. Bruntál (nr 48),

przy czym jednak tylko Krnov-„Pfaffenberg” jest bezspornie związany z kulturą łużycką, pozostałe uznawane są za prawdopodobne.

Dla terenu Czech podsumowania dokonał E. Plesl, *Frage und Probleme des jungbronze- und früheisenzeitlichen Wehranlagenbaues in Böhmen* (s. 335-343), w którym znajdujemy krótką

¹⁶ Zob. np. Z. Bukowski, *Kultura łużycka w północnej części Karpat Zachodnich*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 9:1967, s. 29 nn.; też A. Niesiołowska-Wędzka, *Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, m. in. s. 32/33 ryc. 1 – mapa.

¹⁷ M. Bazielič, *Elementy kultury Gáva z osady kultury łużyckiej w Nowej-Hucie-Pleszowie, stan. 17*, „APolski”, t. 23: 1978, z. 2, s. 309 nn.; tejsze, *Elementy kultury Gáva w rejonie Krakowa – Nowej Huty*, „APolski”, t. 29: 1984, z. 2, s. 317-349.

¹⁸ V. Furmanek, *The Bronze Age*, [w:] *Archaeological Research in Slovakia*, Nitra 1981, s. 78.

¹⁹ Z. Bukowski, *Charakter osadnictwa kultury łużyckiej w fazie osiedli obronnych (na przykładzie Śląska i Wielkopolski)*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 36: 1971, z. 2, s. 155 nn., zwłaszcza s. 162 i przyp. 26.

jednak tylko charakterystykę tych obiektów, związanych z kulturami łużycką oraz Knovíz w kontekście ich powiązań z ugrupowaniami kultury pól popielnicowych nad środkowym Dunajem.

Dla południowej części NRD, tj. Saksonii i Turyngii, stan badań przedstawił W. Coblentz w artykule *Zu den bronze- und früheisenzeitlichen Befestigungen der sächsisch-lausitzischen Gruppen* (s. 149-157). Scharakteryzował on krótko formy tego typu osiedli, uzależnione od konfiguracji terenu (s. 151 ryc. 1), a także powtórzył dotychczasowe swe spostrzeżenia w tej kwestii²⁰, praktycznie uzupełnione tylko najnowszymi badaniami osiedla „Burzelberg” koło Hohburgu, Kr. Wurzen²¹. Natomiast na uwagę zasługują nowo sformułowane spostrzeżenia tego badacza na temat funkcji omawianych obiektów, m. in. w świetle szeroko podejmowanych badań przyrodniczych oraz podkreślenie faktu długotrwałości ich użytkowania, odzwierciedlającego się w wystąpieniu warstw osadniczych o znacznej miąższości i z bogatym inwentarzem ruchowym. Kwestia druga, poruszona przez W. Coblentza, dotyczy związku tych osiedli ze strukturą rolno-hodowlaną oraz wystąpienia w ich obrębie warsztatów produkcyjnych, związanych zwłaszcza z obróbką brązu, rogu i kości.

Wspomniany artykuł znajduje swe uzupełnienie w załączonych do tego tomu trzech dalszych opracowaniach: K. Simona (s. 355-361), dotyczący grodów w Turyngii (s. 357 ryc. 1 – mapa z podziałem chronologicznym), B. W. Bahna (s. 71-79), prezentujący wyniki badań osiedla w Großen Gleichberg, Kr. Meiningen, oraz w uwagach B. Schmida (s. 345-354), dotyczących osiedli warownych we wschodniej części gór Harzu (s. 346 ryc. 1 – mapa). Charakter porównawczy dla problematyki osiedli obronnych w Europie Środkowej posiadają też opracowania dla południowej strefy RFN: M. Menkego (s. 293-310), dotyczące osiedli obronnych z wczesnej epoki brązu, oraz A. Jockenhövela (s. 253-272) dla rozwiniętych faz epoki brązu.

Stan badań osiedli obronnych kultury łużyckiej w północnych regionach NRD podsumowany został przez D.-W. Bucka w artykule *Befestigte Siedlungen der Lausitzer Kultur im Norden der DDR* (s. 97-118), który dokonał w nim charakterystyki zarówno formy tej grupy obiektów, jak i rekonstrukcji umocnień obronnych oraz wewnętrznej zabudowy, a także przedstawił ich podział chronologiczny (s. 103 ryc. 3 A-D). Do opracowania tego dołączone zostało zestawienie, obejmujące krótką charakterystykę 24 obiektów.

Artykuł F. Horsta, *Die jungbronzezeitlichen Burgen im nordwestlichen Teil der DDR* (s. 243-251), obejmuje charakterystykę 5 obiektów w obrębie tzw. nordyjskiej strefy, datowanych na młodszą fazę epoki brązu (też s. 249 ryc. 2 – mapa). Oba opracowania uzupełniają uwagi D.-W. Bucka i H. Röslera (s. 119-126) o wynikach badań osiedla w Burg, Ldkr. Cottbus oraz S. Griesy (s. 221-228) – osiedla tego typu w Lössow.

Natomiast K. Goldmann w artykule *Die Lage der Burgen im Verkehrsnetz* (s. 209-220) podjął próbę określenia egzystencji osiedli obronnych na obszarze NRD oraz zachodnich regionów Polski, w kontekście hipotetycznych szlaków dalekosiężnych, głównie sieci wodnej (s. 211 ryc. 1 – mapa), którą autor ten uznaje za podstawowy łącznik, umożliwiający dalekosiężne kontakty.

Nieproporcjonalnie wąsko natomiast zaprezentowana została na omawianym sympozjum (oraz w przedstawianym tu tomie zbiorowym) problematyka osiedli obronnych kultury łużyckiej z ziem polskich, m. in. z tego jednak względu, iż na omawianą tu konferencję organizatorzy zaprosili ograniczone grono badaczy polskich²². Wyniki dotychczasowych badań przedstawia co prawda H. Niesiołowska-Wędzka w swej monografii o grodach kultury łużyckiej; jednakże

²⁰ Zob. W. Coblentz, *Zu den befestigten Siedlungen der Leusitzer Kultur in der DDR*, [w:] *Mitteuropäische Bronzezeit*, Berlin 1978, s. 239 nn.

²¹ Zob. R. Spehr, *Ausgrabungen in der latènezeitlichen Wallanlage „Burzelberg” bei Hohburg, Kr. Wurzen. Vorbericht*, „Ausgrabungen und Funde”, R. 26: 1981, s. 12 nn.

²² Zob. Bukowski, *Międzynarodowa konferencja...*, s. 456.

podjęte w ostatnich latach badania sondażowe grodów na obszarze Wielkopolski²³ spowodowały istotną rewizję dotychczasowych ustaleń. Jedyne artykuły podsumowujące, odnoszące się wyłącznie do Śląska, przedstawił B. Gediga, *Bronze- und früheisenzeitliche Burgen in Schlesien* (s. 177-188), dokonując ogólnej ich charakterystyki. Artykuł Z. Bukowskiego (s. 127-147), dotyczący osady otwartej w Grzybianach, woj. Legnica, znalazł się tu ze względu na wyjątkowy charakter odkryć, m. in. pracowni brązowniczej z HaD2 oraz z uwagi na położenie tego obiektu między dwoma grodami kultury łużyckiej – w Kunicach i Mierczycach, oba w woj. Legnica. Chronologicznie wykroczył on jednak poza ramy przewidziane przez organizatorów konferencji, której wynikiem jest omawiany tu tom materiałów.

Przypomnę, że w ostatnich czasach niewiele dokonano w zakresie dalszego poznania osiedli obronnych ze schyłku epoki brązu z innych regionów ziem polskich, poza wspomnianym Śląskiem²⁴, jakkolwiek na problem ten winniśmy spojrzeć przez pryzmat nie tylko konkretnych obiektów o tak wczesnym datowaniu, lecz zwłaszcza w kontekście rozwoju osadnictwa mikroregionalnego. Przypomnę, że np. w związku z obu osiedlami we Wrocławiu-Osobowicach i Wrocławiu-Szwedzkich Szańcach, a także w Sobiejuchach, woj. Bydgoszcz, proces ich wykształcania się zapoczątkowany został przez wyraźną koncentrację obiektów osadniczych (osiedla otwarte, cmentarzyska), przy czym w przypadku ostatniego z wymienionych obiektów jego fazę „obronną” poprzedziła obecność osady otwartej, datowanej na schyłek epoki brązu (badania autora niniejszego omówienia w latach 1956-1960). Mimo nieuzyskania w ostatnich czasach bardziej liczących się odkryć (przypomnę, że np. wyniki badań osiedla w Wicinie nie doczekały się bardziej wyczerpującej publikacji), dał się odczuć zarówno na konferencji, jak i w omawianym tomie prac zbiorowych, brak jeszcze jednego opracowania ze strony polskich badaczy, dotyczącego zjawiska pojawiania się osiedli obronnych u schyłku epoki brązu na obszarze północnych peryferii Dolnego Śląska, Wielkopolski czy Kujaw, nawet jeśli ogólne wyniki dotychczasowych badań w skali mezoregionalnej byłyby negatywne.

Marginesowo natomiast omówię tu pozostałe opracowania, dotyczące Kotliny Karpackiej oraz Bałkanów, które dla problematyki grodów kultury łużyckiej stanowią ważne i porównawcze.

T. Bader w artykule *Die befestigten bronzezeitlichen Siedlungen in Nordwestrumänien* (s. 47-70) podjął charakterystykę omawianej kategorii osiedli z obrębu kultur Otomani oraz Suci de Sus, wyróżniając trzy ich typy: tzw. wyspowe, osiedla na skraju wyżyn (dolin) oraz osiedla typu „atol”. Opracowanie to, uzupełnione przez prezentację badań nad skarabami i grodami w Siedmiogrodzie przez T. Sorocanu (s. 363-375), wskazuje na rozległy zakres badań prowadzonych przez naukowców rumuńskich nad problematyką osiedli warownych.

Charakterystyki osiedli tego rodzaju z zach. Węgier dokonał G. Bándi (s. 81-95), wskazując na ich położenie i typ (uzależnione od lokalizacji stratygraficznej, wzdłuż domniemanych dróg handlowych itp.), dla półn. Węgier zaś – T. Kemenczei (s. 273-278). Z rezultatami badań omawianej grupy osiedli w Słowenii, Wojewodzinie, Bośni i Serbii (Jugosławia) zapoznał ogólnie R. Vasić (s. 427-436), rezultaty zaś rozległych prac wykopaliskowych w obrębie późnobrązowego (tj. z XIII-XII w. p.n.e.) osiedla nad Dunajem z Durankulak, okr. Tołbuchin (Bułgaria) – M. Todorova. Wreszcie z interesującymi odkryciami w obrębie osiedli warownych w Dravica w dolinie rzeki Morawy w płd. Jugosławii oraz w Kastanas koło Tessaloniki w Grecji, zapoznał B. Hansel (s. 229-242). Oba te obiekty mają charakter *telli* wielowarstwowych, dostarczając ważnych danych dla poznania charakteru i dziejów osadnictwa tych stref. Zwłaszcza obiekt w Kastanas jest ważnym „poligonem” do badań archeologicznych ze względu na ujawnienie wielowarstwowego układu stratygraficznego, z bogatym materiałem zabytkowym.

²³ W. Śmigielski, *Charakterystyka grodów kultury łużyckiej w Wielkopolsce i na Kujawach* (w druku). Referaty na konferencję w Biskupinie w dniach 25-27 V 1984 na temat grodów kultury łużyckiej w Wielkopolsce i na Kujawach.

²⁴ Zob. Niesiołowska-Wędzka, *Początki i rozwój grodów...*; Z. Bukowski, *Offene und befestigte bronzezeitliche Siedlungen in Polen*, [w:] *Mitteuropäische Bronzezeit*, Berlin 1978, s. 275 nn.

zezwalającym nie tylko na uchwycenie daleko idących różnic w strukturze gospodarczej i kulturowej, ale także charakteru osadnictwa, m. in. poprzez wyraźne znamiona jego zmiany po fazie zniszczeń wskazujące na pojawienie się nowych grup osadniczych.

Podkreśliłem to już wcześniej²⁵, że wspomniana konferencja w Dreźnie, obecnie zaś jej rezultaty w postaci omówionego tu tomu *Beiträge...*, umożliwiły w szerszym zakresie poznanie stanu badań i ogólnych aspektów związanych z problematyką osiedli obronnych lub innych, zbliżonych form osiedli (z elementami obronnymi) na terenie Europy Środkowej. porównawczo zaś i Południowej (Bałkany, Kotlina Karpacka), o których bardziej szczegółowe informacje z uwagi na zbyt wielkie rozproszenie w literaturze (a często niestety i barierę językową, jeśli chodzi zwłaszcza o publikacje węgierskie i rumuńskie) są niedostępne lub znane w zbyt skromnym zakresie.

Oprócz omówienia szczegółowej lokalizacji omawianego typu obiektów osadniczych na nizinach oraz w strefie wyżynnej i podgórskiej (wielokrotnie rzutujących na naturalny charakter obronny poszczególnych miejsc), wiele miejsca niektórzy badacze poświęcili omówieniu konstrukcji umocnień obronnych, w mniejszym natomiast stopniu przedmiotem ich uwag ze względu na stan zachowania wielu z tych obiektów były kwestie rozplanowania zabudowy mieszkalnej oraz innych towarzyszących im elementów. W kilku wystąpieniach zaznaczyło się dążenie do powiązania tych grodów z innymi składnikami osadniczymi (np. skarbami), rozpatrywania ich na tle najbliższego zaplecza gospodarczego (uprawa ziemi, hodowla, eksploatacja bogactw naturalnych) oraz wyróżniających się skupisk osadniczych (szeroko tu pojmowanej ekumeny). Zwrócono też uwagę na lokalizację osiedli obronnych w miejscach wyraźnie kontrolujących przejścia szlakami wodnymi, jak np. badane aktualnie w dolinie rzeki Oravy w pld. Jugosławii, czy też zespół grodów w rejonie Miśni (NRD) koło „Rauhe Furt”.

Podsumowując całość omawianego tu tomu z materiałami ze wspomnianej konferencji, podkreślić należy, iż otrzymaliśmy do badań nad problematyką osiedli warownych z epoki brązu, a częściowo również i z wczesnej epoki żelaza (także i dla ogólnej problematyki osadniczej), liczącą się w literaturze europejskiej publikację. Uzyskano stosunkowo zwarty, a zarazem obszerny tematycznie, zespół opracowań, których wykorzystanie w toku dalszych badań zezwoli na wyjaśnienie wielu aspektów procesu pochodzenia i rozwoju tego typu obiektów na obszarze od Grecji po Morze Bałtyckie, w kontekście wyraźnie zaznaczających się po tej linii powiązań kulturowych i osadniczych między szeroko pojętymi tu Południem i Północą w epoce brązu, częściowo też i we wczesnej epoce żelaza. Oceny dotychczasowych osiągnięć na tym polu nie może jednak przesłaniać fakt, iż rezultaty badań dla poszczególnych rejonów Europy Środkowej i kolejnych faz chronologicznych są niestety niejednakowe, a często nawet trudne do porównania.

W tym właśnie kontekście cennym uzupełnieniem omawianego tomu *Beiträge...* jest również obszerna bibliografia, dołączona do każdego z opracowań, a także załączone do kilku artykułów aneksy z zestawieniami (skrótowy katalog) osiedli obronnych z niektórych regionów Europy Środkowej, z ich weryfikacją w zakresie przynależności kulturowej, a także i datowania.

Badania osiedli obronnych, z uwagi tak na konfigurację terenu (dotyczy to zwłaszcza obiektów ze stref wyżynnych i podgórskich), jak i stan zachowania nawarstwień, towarzyszących im relikwów umocnień obronnych oraz wewnętrznej zabudowy, należą do trudnych i skomplikowanych, co zwłaszcza zwiększa jeszcze fakt, jeśli w danym obiekcie zachowały się dobrze relikty skomplikowanych konstrukcji drewnianych (dochodzi tu jeszcze problem sposobu konserwacji odkrytych elementów dla celów ekspozycyjnych). Badania te są czasochłonne, a ich realizacja bez istotnego zwiększenia mechanizacji prac, również w kontekście pogłębiającego się w wyraźny sposób deficytu siły roboczej, a także bez szeroko tu rozumianej współpracy interdyscyplinarnej – są już praktycznie niemożliwe. Dobitym tego przykładem może być Biskupin, jedno z kilku europejskich osiedli tego typu, zbadanych niemal w całości, którego rozpoznawanie trwa niemal 50 lat; za podobny przykład służyć może Heuneburg nad górnym Dunajem.

²⁵ Bukowski, *Międzynarodowa konferencja...*, s. 457.

Szerokie potraktowanie przez organizatorów tej konferencji i wydawców tomu *Beiträge...* ram chronologicznych, a zwłaszcza terytorialnych (Europa Środkowa i Bałkany) ma jeszcze jeden aspekt istotny dla badających grody kultury łużyckiej. Chodzi o dostarczenie ważnych spostrzeżeń z obszaru Kotliny Karpackiej i Siedmiogrodu, a także istotnych materiałów porównawczych do odtworzenia procesu rozszerzania się w ciągu epoki brązu i wczesnych faz okresu halszackiego (tj. wg tradycyjnego schematu dla ziem polskich – I-V EB, a wg schematu naddunajskiego – BA-BD i HaA-HaB) idei wznoszenia tego typu obiektów urbanizacyjno-architektonicznych²⁶.

Uwagi te wymagają dodatkowych jeszcze uzupełnień. Nie ulega wątpliwości na obecnym etapie badań, że bez szeroko pojętej współpracy międzynarodowej poznanie ogólnych zagadnień, związanych z osiedlami obronnymi, jest trudne do realizacji przez zespoły w ramach jednego tylko kraju. Mam na myśli potrzebę podjęcia rozległych studiów nad procesem wykształcania się i rozpowszechniania umocnionych osiedli, uznawanych coraz częściej przez badaczy za formy proto-miejskie w sensie jednak przede wszystkim założeń urbanistycznych, nie zaś ich funkcji w ówczesnych strukturach społeczno-ekonomicznych epoki brązu w odniesieniu do społeczności kultury łużyckiej nader trudnej do określenia, nawet w okresie halszackim. Osobiście reprezentuję pogląd o konieczności oddzielenia od siebie form urbanistycznych osiedli obronnych, od ich architektonicznego efektu końcowego. W pierwszym upatruję wzorów obcych, ale konieczne jest bliższe poznanie mechanizmu przeniesienia z Południa tych form na obcy w naszym przypadku grunt środkowoeuropejski. W odniesieniu do osiedli tego typu w obrębie kultur Otomani i Mad'arovce-Věteřov badacze czechosłowaccy poczynili konkretne ustalenia zezwalające na łączenie tego typu form osiedli z silnymi wpływami kręgu bałkańsko-egejskiego²⁷, które ułatwiły przeniesienie na Północ nie tylko założeń urbanistycznych, ale też i szczegółów konstrukcyjnych.

Sprawa komplikuje się pozornie w odniesieniu do obiektów nieco późniejszych, tj. z HaA-HaB; całokształt dostępnych nam danych historycznych zdaje się wskazywać na brak wyraźniejszych śladów oddziaływań z kierunku nadśródziemnomorskiego, a istniejące (lub lepiej powiedzieć, zaznaczające się) – pozornie nie łączą terenów Europy Środkowej z tymi regionami Europy Płd. i Wsch. oraz Azji Zachodniej, w których na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e. rozwinęły się takie właśnie formy osiedli. A jednak, jak wynika ze spostrzeżeń zaprezentowanych nam przez omawianych wyżej autorów, wiele obiektów obronnych datowanych jest właśnie na ten czas, wskazując pośrednio na istnienie tego typu powiązań interregionalnych. Wśród materiału zabytkowego z terenu Bałkanów oraz Europy Środkowej (włączając też północne tereny Kotliny Karpackiej i Siedmiogrod) wyróżnić możemy kilka kategorii zabytków, które oddziaływania takie potwierdzają w coraz wyraźniejszej formie.

Mam przede wszystkim na myśli proces rozszerzania się znajomości żelaza, przy czym nie chodzi wyłącznie o gotowe wytwory, lecz przede wszystkim o umiejętności technologiczne (obróbka surowca oraz umiejętność jego lokalnej produkcji), których przeniesienie na obcy grunt bez infiltracji specjalistów było praktycznie niemożliwe²⁸. Oddziaływania takie potwierdza również szeroki zasięg występowania na obszarze Bałkanów i dolnego dorzecza Dunaju ozdób

²⁶ Zob. ostatnio A. Niesiołowska-Wędzka, *Procesy urbanizacyjne w kulturach wczesnej i środkowej epoki brązu na terenie Kotliny Karpackiej w świetle oddziaływań kultur kręgu egejsko-bałkańskiego*, „APolski”, t. 25:1980, z. 1, s. 29 nn.

²⁷ J. Vladár, *Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit*, „Slovenská archeológia”, R. 21:1973, s. 253 nn.; J. Vladár, A. Bartoňek, *Zu den Beziehungen der ägäischen, balkanischen und karpatischen Raumes in der mittleren Bronzezeit und die kulturelle Ausstrahlung der ägäischen Schriften in die Nachbarländer*, „Slovenská archeológia”, R. 25:1977, s. 371 nn.

²⁸ R. Pleiner, *Die Wege des Eisens nach Europa*, [w:] *Frühes Eisen in Europa*, Schaffhausen 1981, s. 115 nn., m.in. s. 117 ryc. 4 – mapa dla przełomu II i I tysiąclecia p.n.e. oraz s. 124 ryc. 11 – mapa dla VIII w. p.n.e.; też Z. Bukowski *Najstarsze znaleziska przedmiotów żelaznych w środkowej Europie a początki metalurgii żelaza w kulturze łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, „APolski”, t. 26:1981, z. 2, s. 321 nn., zwłaszcza s. 325 nn.

brązowych, określanych jako „brązy tracko-macedońskie”, a datowanych na IX-VIII w. p.n.e.²⁹

Proces oddziaływań tzw. południowych znajduje potwierdzenie również w fakcie rozpowszechniania się (praktycznie już od HaB2) żelaznych siekierok z bocznymi wyrostkami z Azji Mniejszej poprzez Bałkany ku Kotlinie Karpackiej³⁰, natomiast od początku HaC – na obszarze kultury lużyckiej w wyniku wykształcenia się interregionalnych powiązań handlowych Bałkanów i wybrzeża nadadriatyckiego z południowymi wybrzeżami Bałtyku, określanych w literaturze jako „szlak bursztynowy okresu halsztackiego”. Jest to zarazem faza włączenia całej niemal zachodniej strefy kultury lużyckiej (a więc tej jej części, w której występowały osiedla obronne) w sferę oddziaływań cywilizacji wschodniohalsztackiej, za jej zaś pośrednictwem i oddziaływań z terenu Bałkanów, a także Azji Mniejszej.

Wydaje się jednak konieczne odrębne, w stosunku do wcześniejszych okresów, potraktowanie procesu wykształcania się obronnych form osiedli u schyłku epoki brązu (tj. w ciągu V EB, lub HaB2-3). Wbrew tradycyjnym poglądom początek zmian poprzedzających i doprowadzających do kształtowania się cywilizacji halsztackiej (ściśle mówiąc, wschodnioalpejskiej) przypadał nie na przełom HaB i C, lecz sięgał już HaB 2-3, w zależności od poszczególnych regionów południowej i środkowej Europy. Wzmiankuję o tym nader skrótowo, wskazując m. in. na oddziaływania tzw. tracko-kimmeryjskie, w których ramach mieściły się wpływy centrów kulturowych Kaukazu oraz Kimmerów i Traków. Poznanie dziejów politycznych (oraz towarzyszących im oddziaływań kulturowych z zakresu gospodarki, wierzeń itp.) pierwszych wieków I tysiąclecia p.n.e. w skali ogólnoeuropejskiej konieczne jest w przypadku rozszerzenia studiów nad pochodzeniem i procesem rozszerzania się oraz adaptacji wspomnianych założeń urbanistycznych.

Wspominałem uprzednio m. in. również o kwestiach architektonicznych. W literaturze podkreślano wielokrotnie ich pochodzenie i cechy miejscowe; na korzyść tego przypuszczenia przytaczano liczne analogie. Takie lub inne rozwiązanie architektoniczne umocnień obronnych oraz zabudowy mieszkalnej i towarzyszącej związane jest w dużej mierze z tradycjami danego środowiska miejscowego, ale też i z dostępnością do dwóch zwłaszcza podstawowych surowców – drewna i kamienia – których wykorzystywanie wykazuje zaznaczające się odrębności, pierwszego w strefie nizinnej, drugiego – w podgórskiej. Reprezentuję stanowisko, że idea wzniesienia grodów typu Biskupin (znakomite rozplanowanie, wysoki kunszt urbanistyczny) jest obcego pochodzenia, realizacja zaś – konsekwencją tradycji miejscowych w zakresie umiejętności budowlanych (konstrukcyjnych).

Na zakończenie nasuwa się ogólna refleksja. Badania osiedli obronnych na ziemiach polskich, zarówno tych z wczesnych faz epoki brązu, jak i obiektów ze schyłku epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza, uległy ostatnio jakby zahamowaniu. Wydaje się konieczne zintensyfikowanie prac nie tylko badawczych (wykopaliskowych), ale również i weryfikacyjnych (aktualnie prowadzonych tylko w Wielkopolsce), przy czym pożądana wydaje się większa integracja międzyśrodowiskowa, aniżeli jesteśmy aktualnie jej świadkami.

Materiały z tomu *Beiträge...* uzmysławiają nam zarazem konieczność zajęcia się również kwestiami bardziej szczegółowymi, a mianowicie: analizą topograficzną osiedli obronnych w kontekście ogólnoeuropejskim, formami umocnień (w skali porównawczej), ich związkiem z procesem osadniczym mikro- i mezoregionalnym w poszczególnych regionach (skupiskach) osadniczych, rolą ich jako ośrodków władzy terytorialnej, ośrodków produkcji specjalistycznej itp. Te kwestie dla przyszłych spotkań można tu mnożyć; konieczna jest jednak w tym zakresie współpraca międzynarodowa i to nie tylko w odniesieniu do organizacji narad o charakterze międzynarodowym, ale i wspólnych badań terenowych oraz opracowań syntetycznych.

²⁹ Np. J. Bouzek, *Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem*, „Sborník Národního Muzea v Praze”, ser. A – *Historia*, t. 37: 1983, z. 4, s. 177 n., zwłaszcza s. 214 nn. oraz ryc. 23 – mapa XX i s. 219 n.

³⁰ Zob. K. Horedt, *Die Verwendung des Eisens in Rumänien bis in das 6. Jahrhundert v.u.Z.*, „Dacia”, N. S., t. 8: 1964, s. 119 nn., zwłaszcza s. 127 ryc. 4 – mapa wg G. v. Merharta i S. Foltiny'ego.

